

УДК 341+349.6

**«СТОКГОЛЬМСЬКИЙ» ПЕРІОД ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ВИДІВ ДИКОЇ ФАУНИ**

**“STOCKHOLM” PERIOD OF DEVELOPMENT HISTORY
OF INTERNATIONAL AND LEGAL PROTECTION OF WILD FAUNA**

Гузь В.М.,
*аспірант кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Стаття присвячена аналізу так званого Стокгольмського періоду історії міжнародно-правової охорони видів дикої фауни (1972–1992 рр.). Проаналізовано основні положення Стокгольмської декларації, розкрито зміст основних документів, прийнятих у цей історичний період. Розкрито зміст передумов та наслідків прийняття вказаних міжнародно-правових актів, їх ролі та місця в сучасній системі міжнародно-правової охорони видів дикої фауни.

Ключові слова: Стокгольмська декларація, дика фауна, охорона навколишнього середовища, СІТЕС, ЮНЕСКО.

Статья посвящена анализу так называемого Стокгольмского периода истории международно-правовой охраны видов дикой фауны (1972–1992 гг.). Проанализированы основные положения Стокгольмской декларации, раскрыто содержание основных документов, принятых в данный исторический период. Раскрыто содержание предпосылок и последствий принятия указанных международно-правовых актов, их роли и места в современной системе международно-правовой охраны видов дикой фауны.

Ключевые слова: Стокгольмская декларация, дикая фауна, охрана окружающей среды, СІТЕС, ЮНЕСКО.

The article deals with the so-called „Stockholm” period in the history of international legal protection of wild fauna (1972-1992 years). The basic provisions of the Stockholm Declaration and the content of the main documents adopted at that historical period are analyzed. It is described the conditions, which facilitated to the adoption of the mentioned international legal acts and the further effects of it, their role and place in the modern system of international legal protection of wild fauna.

Key words: Stockholm Declaration, wild fauna, protection of environment, CITES, UNESCO.

Постановка проблеми. Даючи характеристику певного явища, завжди доцільно проаналізувати його історію, зокрема ті чи інші передумови, які вплинули на його розвиток. Вивчення цього є важливим для розуміння розвитку руху, внеску попередніх поколінь у цей розвиток, соціальних змін, політичних факторів, культури та економіки, які на нього впливали. Фактично розвиток руху захисту тварин тісно пов'язаний із цими ширшими факторами на-

вколишнього середовища. Це підтверджується, зокрема, і тим фактом, що це питання, щоправда в контексті охорони навколишнього середовища загалом, стало предметом низки досліджень як українських (А.О. Андрусевич, О.В. Задорожній, М.О. Медведєва), так і закордонних авторів (В.П. Варєца, М.М. Копілов, В.А. Мішланова, М.І. Bowman, А. Linzey, E. Louka). Водночас практично відсутні дослідження, присвячені історії охорони саме дикої фауни.

Початок так званого стокгольмського періоду розвитку міжнародно-правової охорони видів дикої фауни слід пов'язувати з проведенням 5–16 червня 1972 р. Стокгольмської конференції ООН з проблем навколишнього середовища.

Зазначена конференція разом із прийнятими на ній підсумковими документами перевела міжнародне природоохоронне співробітництво на якісно новий рівень всієї системи ООН [1, с. 7], а окремі науковці (зокрема, колектив авторів під керівництвом професора В.М. Репецького) навіть небезпідставно назвали цей історичний етап «періодом становлення міжнародного права навколишнього середовища як галузі» [2, с. 388]. Дослідженню цього етапу розвитку міжнародно-правової охорони видів дикої фауни й присвячена ця стаття.

Виклад основного матеріалу. Рішення про скликання Конференції ООН з проблем навколишнього середовища було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН у її резолюції 2398 (XXIII) від 3 грудня 1968 р. [3] Конференції передувала досить тривала підготовка, сам рівень організації був достатньо високим, що підкреслювало важливість цього заходу для міжнародної спільноти¹. У роботі конференції взяли участь 114 держав [5], інституцій ООН, міжнародних (як урядових, так і неурядових) організацій. Однак політична складова дещо знизила представницький рівень цієї конференції, оскільки Радянський Союз та країни соцтабору відмовились приймати в ній участь, протестуючи проти рішення щодо недопуску до участі Німецької Демократичної Республіки [6], навіть незважаючи на той факт, що вони брали активну участь у її підготовці.

За результатами роботи конференції було прийнято Декларацію принципів із навколишнього для людини середовища 1972 р., що закріплює антропоцентричний підхід до охорони довкілля та містить 26 принципів; План дій, що містить 109 рекомендацій; Резолюцію про організаційні та фінансові заходи. Рішенням конференції було створено постійно діючий орган ООН з охорони навколишнього середовища – ЮНЕП, Глобальний екологічний фонд, а 5 червня оголошено Всесвітнім днем навколишнього середовища [7, с. 24].

Декларація принципів із навколишнього для людини середовища (далі – Декларація) перейняла антропоцентричний підхід до захисту навколишнього середовища. Її прийнято відносити до категорії джерел «м'якого» права, що потребують особливих способів для імплементації. Поряд із принципами-ідеями (принципи 1–5) Стокгольмська декларація містить і принципи-норми, які згодом отримали подальшу підтримку в контексті окремих законодавчих актів [8, с. 30].

Так, положення Принципу 7 Декларації, у якому говориться, що «держави вживають усіх можливих заходів для запобігання забрудненню морів речовинами, які можуть поставити під загрозу здоров'я

людини, завдати шкоди живим ресурсам і морським видам, завдати шкоди судноплавству або створити перешкоди для інших законних видів використання морів», знайшло своє договірне закріплення в Конвенції по запобіганню забрудненню моря з суден 1973 р., зміненої пізніше Протоколом 1978 р. (Конвенція МАРПОЛ 73/78), у Лондонській конвенції щодо запобігання забрудненню моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р. та інших міжнародно-правових документах у цій галузі. На ньому засновані положення прийнятої в 1982 р. Конвенції ООН з морського права, яка містить загальні принципи, що стосуються всіх видів забруднення моря [1, с. 61].

У Стокгольмській декларації також сформульовано й такі принципи-норми, які за своїм змістом і характером мають найбільш загальне значення для всієї галузі міжнародного екологічного права (Принципи 21, 22 і 24). У цьому контексті варто виділити Принцип 21, який висуває пропозицію виконання подвійної функції. Згідно з нею передбачено право держав використовувати свої природні ресурси, водночас передбачена відповідальність (держав), щоб переконатися в тому, що діяльність, здійснена в межах їх юрисдикції чи контролю, не завдасть шкоди навколишньому середовищу інших держав чи районів, що знаходяться за межами національної юрисдикції [8, с. 31].

Зрештою, важливим рішенням конференції є рекомендація Генеральній Асамблеї ООН заснувати ЮНЕП як спеціальний інституційний механізм для консолідації та розвитку природоохоронних програм держав з урахуванням поставлених Декларацією принципів і Планом дій якісно нових завдань у цій області [9], яка згодом була заснована на підставі резолюції Генеральної Асамблеї ООН 2997 (XXVII) від 15 грудня 1972 р. [10].

Безсумнівно, саме під визначальним впливом рішень цієї конференції протягом наступних двадцяти років склалася система універсальних і регіональних міжнародних конвенцій, угод, договорів, протоколів тощо, присвячених питанням охорони навколишнього природного середовища [1, с. 59].

У 1972 р в Парижі ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини [11], до якої приєдналася більшість країн світу. У цій конвенції під природною спадщиною розуміються такі об'єкти:

- природні пам'ятки, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, що мають видатну універсальну цінність із точки зору естетики чи науки;
- геологічні й фізіографічні утворення й суворо обмежені зони, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність із точки зору науки чи збереження;
- природні визначні місця чи суворо обмежені природні зони, що мають видатну універсальну цінність із точки зору науки, збереження чи природної краси.

¹ Детальніше про підготовку та організацію конференції можна прочитати тут: Стокгольмська декларація // United Nations Audiovisual Library of International Law. – 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://legal.un.org/avl/pdf/ha/dunche/dunche_ph_r.pdf.

У процесі втілення на практиці положень зазначеної конвенції Міжурядовим комітетом з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини було вироблено критерії, яким повинні відповідати об'єкти, які претендують на набуття особливого статусу. Зокрема, природними критеріями є такі:

(VII). Об'єкт являє собою природний феномен або простір виняткової природної краси й естетичної важливості.

(VIII) Об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, у тому числі пам'ятником минулого, символом геологічних процесів у розвитку рельєфу або символом геоморфічних або фізіографічних особливостей.

(IX) Об'єкт є видатним зразком екологічних або біологічних процесів в еволюції та розвитку земних, прісноводних, берегових і морських екосистем і рослинних та тваринних співтовариств.

(X) Об'єкт включає в себе найбільш важливе або значне природне місце існування для збереження в ній біологічного різноманіття, у тому числі зникаючих видів виняткової світової цінності з погляду науки й охорони [12].

Держави, на території яких розташовані об'єкти Світової спадщини [13], беруть на себе зобов'язання щодо їх збереження.

Надалі 1970-ті й 1980-ті рр. стали свідченням накопичення великої кількості нормативно-правових актів, що стосуються охорони навколишнього середовища загалом та видів дикої фауни зокрема. Деякі з них відіграли важливу роль у визначенні окремих проблем у глобальному або регіональному масштабі.

У цьому контексті варто виділити прийняту 15 листопада 1973 р. п'ятьма арктичними країнами (Канадою, Данією, Норвегією, Радянським Союзом та США) Угоду про збереження білих ведмедів [14]. Зазначена угода започаткувала міжнародну співпрацю з вивчення, охорони та використання виду *Ursus maritimus*. У преамбулі угоди містяться згадки щодо захисту фауни та флори арктичного району та про важливість білого ведмеда як важливого виду ресурсів арктичного району, який потребує додаткового захисту. Крім того, у ст. 2 міститься важлива норма, яка акцентує увагу не лише на збереженні самого виду, а й «заходи з метою захисту екосистем, частиною яких є білі ведмеді, приділяючи особливу увагу таким компонентам місць проживання, як барлоги, місця видобутку корму, а також характеру міграції». Указана угода містила також і норми, спрямовані на вдосконалення внутрішнього законодавства держав-учасниць (ст. 6).

З метою боротьби з нелегальним видобутком і незаконною торгівлею найуразливішими об'єктами живої природи з ініціативи Міжнародного союзу охорони природи (далі – МСОП) була прийнята Конвенція про торгівлю дикими видами фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (далі – CITES) [15]. CITES була розроблена на основі резолюції, прийнятої в 1963 р. на засіданні членів МСОП. Остаточний текст Конвенції був узгоджений на засіданні представників 80 країн у Вашингтоні

(Сполучені Штати Америки) 3 березня 1973 р., і на 1 липня 1975 р. CITES набула чинності. Протягом багатьох років Конвенція CITES була лідером серед природоохоронних угод із найбільшим числом учасників (180 учасників). Ця конвенція прямо або опосередковано охороняє більше 30 тис. видів флори та фауни. З моменту набрання чинності конвенцією не зник у результаті торгівлі жоден вид, що знаходиться під захистом цієї конвенції [16].

Основна мета зазначеної конвенції – забезпечити міжнародний контроль над торгівлею дикими видами тварин і рослин, чисельність яких підірвана або може бути підірвана через те, що вони є популярними об'єктами торгівлі. Вигода, одержувана від міжнародного продажу живих тварин, продукції, є серйозним стимулом до їх добування та головною загрозою для виживання рідкісних і зникаючих видів флори та фауни. Згідно з положеннями конвенції, система заходів щодо охорони видів, які знаходяться під загрозою вимирання, поширюється на сфери як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі, включає заходи суворого контролю за переміщенням через державні кордони видів тварин, що потребують особливої охорони, жорсткої правової регламентації всіх операцій (включаючи правила перевезення, розміри клітин, контейнерів тощо), посилення відповідальності, підвищення невідворотності покарання, а також організацію спеціальних служб та органів. Торгівля цими видами дозволяється тільки у виняткових випадках і за спеціальними дозволами, що видаються з урахуванням висновків наукових організацій. Конвенцією передбачено три додатки [17], у які включаються ті чи інші види. Додаток I – види, що знаходяться під загрозою вимирання; Додаток II – види, які хоч наразі не перебувають обов'язково під безпосередньою загрозою вимирання, але можуть стати такими, якщо торгівля зразками таких видів не буде строго врегульована в цілях запобігання їх використанню, несумісного з їх виживанням; Додаток III – види, які за визначенням будь-якої сторони повинні піддатися регулюванню в межах її власної юрисдикції з метою попередження чи обмеження експлуатації та які потребують співпраці інших сторін у регулюванні торгівлі. Згідно зі ст. XI Конвенції CITES Конференція сторін кожні два роки обговорює та приймає поправки до Додатків I, II і III [1, с. 72].

Ці положення передбачають, що хоча б теоретично представники видів, які охороняються, повинні отримувати більш-менш гуманне поводження. На практиці цього важко досягти, особливо з огляду на те, що технічна підготовка митних працівників та інших посадовців часто є недостатньою або для упізнання видів, які потребують охорони, або ж для того, щоб ідентифікувати поводження з тваринами в конкретному випадку як таке, що не відповідає вимогам для забезпечення їх добробуту. Остання проблема може бути вирішена в разі поширення вимог добробуту, передбаченими CITES, на всі тварини, які транспортуються, а не лише на тих, які перелічені в додатках. Одне з тлумачень ст. 8(3) дозволяє це зробити. Примітно, що коли розроблялись керівні

вказівки про догляд та перевезення живих істот, було вирішено, що вони застосовуватимуться до всіх тварин та рослин, а не лише тих, які зараз перелічені в CITES [18, с. 488].

У цей же період стартує Програма регіональних морів ЮНЕП, спрямована на запобігання забруднення Світового океану та руйнування прибережних екосистем шляхом залучення сусідніх держав до спільних акцій, метою яких є раціональне використання ресурсів і сталий розвиток регіонів. Нині 143 країни беруть участь у 13 регіональних програмах під егідою ЮНЕП. Включаючи 6 незалежних програм, загалом 18 регіонів Світового океану залучені до виконання програми «Регіональні моря» [19].

Великий внесок у розвиток міжнародного екологічного права зробив Заключний акт, прийнятий Народою з безпеки і співробітництва в Європі в 1975 р. [20] Цей документ містив у собі не тільки загальні напрями співпраці, а і конкретні форми та методи втілення їх у життя, а також конкретні норми, спрямовані на захист рідкісних видів тварин, морського середовища та екосистем.

Середина 70-х рр. ХХ ст. характеризується також прийняттям низки документів, які були спрямовані на зменшення впливу військових конфліктів та наростаючої гонки озброєнь на навколишнє середовище. Що ж стосується поширення їх охорони на види дикої фауни, то вони мали більш опосередковане значення. Тим не менш у цьому контексті варто згадати Конвенцію про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р. [21] та прийняті того ж року Додаткові протоколи до Женевських конвенцій, які встановлювали окремі додаткові обмеження в методах і засобах ведення війни, спрямовані також і на захист навколишнього середовища [22].

Продовжується розвиток міжнародно-правової охорони полярної фауни. На Конференції зі збереження морських живих ресурсів Антарктики (7–20 травня 1980 р, Канберра, Австралія) була прийнята Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики (АНТКОМ) [23]. Її завдання – запобігати будь-які дії, що завдають істотної шкоди антарктичної фауни та становлять загрозу існуючим популяціям. Ця конвенція поширюється на всі популяції плавникових риб, молюсків, ракоподібних і на інші види живих організмів, включаючи птахів, а також тюленів і китів. При цьому згідно зі ст. VI Конвенції її положення не применшують прав та зобов'язань Договірних сторін по Міжнародній конвенції про регулювання китобійного промислу 1946 р. і Конвенції про збереження тюленів Антарктики 1972 р. Також зазначена конвенція заснувала спеціальну Комісію зі збереження морських живих ресурсів Антарктики (CCAMLR) [24].

Через десять років після прийняття Стокгольмської декларації в рамках Генеральної Асамблеї ООН була прийнята Всесвітня хартія природи [25]. Хартію підтримали тридцять чотири країни, що розвиваються, а МСОП і незалежними експертів був розроблений її проект. Хартія містить у собі Загальні

Принципи, Функції та Реалізацію функцій. Загальні Принципи передбачають, що слід відноситись із повагою до природи, середовища проживання та форм життя, що мають знаходитись під захистом і яким гарантується забезпечення їх виживання. У наступній частині хартії (Функціях) рекомендується здійснювати контроль за економічним розвитком та передбачити в довгостроковій перспективі здатність екосистем забезпечити використання ресурсів людиною. І в останній частині (Реалізації функцій) міститься заохочення держав прийняти внутрішнє та впровадити міжнародне законодавство, розвивати екологічну освіту, запровадити заходи з фінансування та адміністративні заходи, сприяти розвитку участі громадськості, планування такої діяльності, здійснювати оцінку впливу військової діяльності на навколишнє середовище та нарешті встановити адміністративні правила, а також рекомендується впровадження оцінки впливу на навколишнє середовище [8, с. 31].

Крім того, 1982 р. ознаменувався прийняттям Конвенції ООН з морського права [26]. Зазначена конвенція об'єднала в собі та поставила в чіткі рамки існуючі засоби міжнародно-правового регулювання захисту та збереження екосистем Світового океану [27]. Конвенція зобов'язує держави захищати та зберігати морське середовище. Держави повинні вживати всі заходи, необхідні для забезпечення того, щоб діяльність під їх юрисдикцією або контролем не завдавала шкоди іншим державам і їх морському середовищу шляхом забруднення. Ці заходи стосуються всіх джерел забруднення морського середовища [1, с. 82].

У 1985 р. було підписано Договір про створення без'ядерної зони в південній частині Тихого океану (так званий Договір Раротонга) [28], який у деякій мірі розвинув принципи, закріплені в Договорі Тлателолко. Зокрема, у цьому документі містилися зобов'язання сприяти якнайшвидшому укладанню запропонованої конвенції, що стосується захисту природних ресурсів і навколишнього середовища району південної частини Тихого океану, і протоколу до неї про недопущення забруднення району в південній частині Тихого океану шляхом захоронення відходів із метою недопущення поховання в морі радіоактивних відходів та інших радіоактивних речовин ким-небудь де-небудь у цьому районі.

Висновки. Таким чином, до моменту проведення конференції в Ріо міжнародне співтовариство накопичило чималий досвід міжнародно-правового регулювання боротьби із забрудненням навколишнього середовища, що підтверджується прийняттям низки документів. З точки зору правового регулювання більшість із цих договорів рідко містили чіткі стандарти дій, які б зобов'язали держав на якісь результати. Однак ці законодавчі акти знаходяться на етапі опрацювання, їх нормативні «лещата» зтягуються, а включення командно-контрольного підходу набуває більш чіткого вигляду в більшості актів, а особливо в документах, що регулюють запобігання забрудненню навколишнього середовища шляхом співпраці між розвиненими країнами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Копылов М.Н. История международного экологического права : [монография] / М.Н. Копылов, С.А. Мохаммад, Е.А. Якушева. – М. : Изд-во РУДН, 2007. – 246 с.
2. Міжнародне публічне право : [підручник] / [В.М. Репецький, В.М. Лисик, М.М. Микієвич, А.О. Андрусевич, О.В. Буткевич] ; ред.: В.М. Репецький. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання, 2012. – 437 с.
3. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН №2398 (XXIII) від 3 грудня 1968 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/243/58/IMG/NR024358.pdf?OpenElement>.
4. Стокгольмська декларація // United Nations Audiovisual Library of International Law. – 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://legal.un.org/avl/pdf/ha/dunche/dunche_ph_r.pdf.
5. Report Of The United Nations Conference On The Human Environment // United Nations. – 1972. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf>.
6. Перелет Р.А. Переход к эре устойчивого развития / Р.А. Перелет // Россия в окружающем мире : [аналитический ежегодник]. – М. : Изд-во МНЭПУ, 2003. – 336 с.
7. Задорожній О.В. Міжнародне право навколишнього середовища : [підручник] / О.В. Задорожній, М.О. Медведєва. – К. : Промінь, 2010. – 510 с.
8. Louka E. International Environmental Law: Fairness, Effectiveness, and World Order / E. Louka. – 2006. – 536 p.
9. UNEP and the Green Economy – Four Decades in Development [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.unep.org/40thAnniversary/milestones/1972-1982.asp>.
10. Resolution adopted by the General Assembly 2997 (XXVII). Institutional and financial arrangements for international environmental cooperation // UN Documents: Gathering a Body of Global Agreements. – 1972. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un-documents.net/a27r2997.htm>.
11. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage // The General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization meeting in Paris from 17 October to 21 November 1972, at its seventeenth session. – 1972. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/>.
12. The Criteria for Selection [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://whc.unesco.org/en/criteria/>.
13. Список всемирного наследія ЮНЕСКО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://whc.unesco.org/p_dynamic/sites/sites_list_translation.cfm?cid=31&lother=ru&?&mode=table&order=category.
14. Agreement on the Conservation of Polar Bears // IUCN/SSC Polar Bear Specialist Group. – 1973. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pbsg.npolar.no/en/agreements/agreement1973.html>.
15. Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora 1973 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cites.org/eng/disc/text.php>.
16. What is CITES? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cites.org/eng/disc/what.php>.
17. Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora : Appendices I, II and III (valid from 5 February 2015). – 1973. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cites.org/eng/app/appendices.php>.
18. Bowman M.J. The protection of animals under international law / M.J. Bowman. // Connecticut Journal of International Law. – 1988. – №4. – P. 487–499.
19. Regional Seas Programme – About [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unep.org/regionalseas/about/default.asp>.
20. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва у Європі (1975) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_055/print1393096588277431.
21. Convention On The Prohibition Of Military Or Any Other Hostile Use Of Environmental Modification Techniques (1977) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1977-MilitaryHostileUseEnvironmentalModification.EN.txt&par=view_treaty_html.
22. The Geneva Conventions of 1949 and their Additional Protocols [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.icrc.org/eng/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/overview-geneva-conventions.htm>.
23. Convention On The Conservation Of Antarctic Marine Living Resources (1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1980-AntarcticMarineLivingResources.EN.txt&par=view_treaty_html.
24. Commission for the Conservation of Antarctic Marine Living Resources [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ccamlr.org/>.
25. World Charter for Nature // General Assembly of the United Nations (1982) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/documents/ga/res/37/a37r007.htm>.
26. United Nations Convention On The Law Of The Sea (1982) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/closindx.htm.
27. Іванський А.І. Міжнародно-правове регулювання захисту світового океану від забруднення / А.І. Іванський, О.М. Сухопара // Сучасні питання економіки і права. – 2014. – Вип. 1. – С. 124–129. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Sper_2014_1_27.pdf.
28. South Pacific Nuclear Free Zone Treaty (1985) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1985-SouthPacificNuclearFreeZone.EN.txt&par=view_treaty_html.